

مولوي احمد ملاح جي شاعريءَ ۾ تجنيس مرگب جو جائزو
A Study of Compound Alliteration in
Molvi Ahmed Mallah's Poetry

Abstract:

The great Sindhi Poet Molvi Ahmed Mallah is exceptionally skillful in 'figures of speech'. His poetry is matchless with regard to the marvelous use of Alliteration; hence, he is popularly known as 'the King of Alliteration'. Alliteration is an umbrella term, underlying some famous forms of Figures of Speech, such as: Antanacsis, compound Alliteration, Tajnees Naqis (same form of word but different in short vowel, according to Arabic-Sindhi Script), Tajnees Mazeel (same form of word but extra letter/letters in ending), Tajnees Qalb (Metathesis Alliteration) etc.

In this paper, Compound Alliteration as used in Molvi Ahmed Mallah's poetry has been brought under study. Compound Alliteration is the type of Simple Alliteration. In Compound Alliteration, the homo-type words are used in same line or verse. In these words, one is put in joint-form and the other is placed in divided or split-form. Such as, Faithful and Faith Full ('Faithful' always possesses the 'faith' 'full' of zero-doubt) used in different meanings in context. Compound Alliteration always consists of triplet; that is to say, it consists of three words at a time, each word having similar initial sound.

It should be clarified here that always three words are set together in this type of Alliteration.

Molvi Ahmed Mallah used Compound Alliteration abundantly, even in rhymes and di-rhymes. Furthermore, there is a beautiful fusion and amalgamation of compound Alliteration with Antanacsis in his poetry, which has hardly ever been employed by any other poet of Sindhi language in the view of the poetic works or research studies accessible to me so far.

This paper is simply the data collection of Compound Alliteration used in Molvi Ahmed Mallah's matchless poetry. All data collected herein leads to conclusion that he used aforesaid Alliteration not only in verses but also in rhymes and di-rhymes.

اڀياس جو پس منظر:

علم عروض جي دائري ۾ جيڪڏهن صنايع بدايع جا سڀ لوازمات ڄاڻا هجن ته مولوي احمد ملاح جي شاعريءَ کي پڙهجي. ڇا ته ’تجنيس حرفيءَ‘ جو استعمال آهي! ڇڻ ته سانون جي وسڪاري جيان گوڙن ۽ گاجن سان پالوت پيو ڪري ايتريقدر جو قافين يا رديفن ۾ به تجنيس تام ۽ ناقص جا مثال يا تجنيس مڪرر ۽ زائد جا مثال يا مرڪب جا مثال واضح نموني سان پيا ملندا. هن مقالي ذريعي مولوي صاحب جي شاعريءَ مان ’تجنيس مرڪب‘ جو جائزو وٺجي ٿو. ’تجنيس مرڪب‘ مان مراد اهڙن لفظن جو استعمال، جيڪي هڪٻئي جي پيٽ ۾ لفظ جا تٽل حصا الڳ الڳ ۽ مليل صورت ۾ هجن. هن تجنيس ۾ زير – زيرن واري معاملي کي نظر انداز ڪيو ويندو آهي.

اڀياس جا سوال:

- ? تجنيس مان ڇا مراد آهي؟
- ? تجنيس مرڪب ڇا کي ٿو چئجي؟
- ? تجنيس مرڪب ۾ مقرون ۽ مفروق ساڳئي شعر ۾ ٿي سگهي ٿو يا الڳ شعرن ۾ ڳڻيو ويندو؟
- ? مقرون ۽ مفروق مان ڪهڙو اڳ ۽ ڪهڙو پوءِ رکي سگهجي ٿو؟
- ? ڇا مقرون ۽ مفروق لفظن جي پيٽ ۾ زيرن – زيرن جو فرق ٿي سگهي ٿو؟
- ? تجنيس مرڪب جي دائري ۾ گهٽ ۾ گهٽ ڪيترا مختلف معنائن وارا لفظ ڪم اچي سگهندا آهن؟
- ? ڇا تجنيس مرڪب ۽ تجنيس مفروق فرق آهي؟
- ? ڇا ’تجنيس مرڪب‘ کي تجنيس حرفيءَ جو جز چئي سگهجي ٿو؟
- ? شعر يا بيان ۾ ’تجنيس مرڪب‘ جو هنڌ ڪهڙو ٿي سگهي ٿو؟
- ? مولوي احمد ملاح ’تجنيس مرڪب‘ شعر جي ڪهڙي حصي ۾ وڌيڪ ڪم آندي آهي؟

اڀياس جو عمل / تجنيس جي معنيٰ ۽ مراد:

عربي لفظ ’جنس‘ مان ورتل آهي، جنهن جي مراد اهڙا مختلف حيثيت رکندڙ همجنس لفظ ڪم آڻڻ آهي، جيڪي ڪنهن دائري هيٺ، پيٽ جي صورت ۾

ڏيکاري سگهجن. يعني هن اصطلاح جو لاڳاپو لفظن جي استعمال واري ڪاريگريءَ سان آهي. جڏهن ته 'صنعت' جو اصطلاح، شاعريءَ ۾ معنوي ڪاريگريءَ سان لاڳاپو رکندي آهي.

◀ جامع سنڌي لغات: تَجْنِيسَ جمع تَجْنِيسُونِ ث. [ع. جَنْسَ > جَنْسَ، تَجْنِيسَ = جنسوار ڪرڻ، جنسن ۾ ورهائڻ] هڪجھڙائي - مشابھت. علم بديع جي هڪ صنعت. (1)

جامع سنڌي لغات موجب لفظن کي جنسوار ڪرڻ، جنهن مان مراد آهي ته ان ۾ لفظ پيٽ جي صورت ۾ رکي همجنس يا جنسوار ڪري ڏيکاري ويندا آهن. جڏهن ته صنعت ۾ لفظ کي جنسوار نه ڪبو آهي بلڪ، ان کي معنيٰ جي نسبت سان ڄاڻايو ويندو آهي.

1.1.1. تَجْنِيسَ مرکب جي معنيٰ ۾ مراد

◀ جامع سنڌي لغات: تَجْنِيسَ مُرْكَب: ث. شعر ۾ هڪ مفرد ۽ ٻئي مرکب لفظ کي ڳنڍيل معنيٰ ۾ پيش ڪرڻ واري صنعت: 'سا هڙ ڇڙي نه ساهه جي، سا هڙ ساهڙي' (شاهه لطيف). (2)

جامع سنڌي لغات موجب 'هڪ مفرد ۽ ٻئي مرکب لفظ کي ڳنڍيل معنيٰ ۾ پيش ڪرڻ' ۾ هڪ ڳالهه ڪٽل پئي محسوس ٿئي ته ڇا مفرد صورت ۾ هڪ لفظ استعمال ٿيندو يا ٻه؟ ڄاڻايل تَجْنِيسَ ۾ لفظن جو تعداد ٽي ٿي ويندو: ٻه مفرد ۽ هڪ مرکب. تڏهن ته لفظن جي پيٽ وارو عمل بيهندو.

لفظ مرکب جي وضاحت:

لفظ مرکب مان مراد ٿي ٻه واضح الڳ الڳ معنائن وارا لفظ ڳنڍي، هڪ اهڙو لفظ ڪم آڻڻ آهي، جنهن جي معنيٰ مراد پڻ الڳ سان ٻوليءَ ۾ مستعمل هجي. جيئن 'صورتخطي' جو لفظ ٻن الڳ الڳ حيثيت رکندڙ لفظن 'صورت + خطي' جو جوڙ آهي، يا 'اڳڪٿي' ٻن الڳ الڳ ڪم ايندڙ لفظن 'اڳ + ڪٿي' ڪٿڻ جو جوڙ آهي. ان صورت ۾ اهڙي چال لاءِ مرکب لفظ ڪم آندو ويندو آهي. ٻي صورت ۾ لفظ 'اوير' يا 'ڪپت' پڻ ٻن لفظن (ا = نه + وير + ويل / گهڙي / وقت ۽ ڪُ = خراب + پت = ڀروسو / اعتبار) جا جوڙ آهن. ليڪن انهن لفظن کي مرکب جي دائري ۾ نه آڻبو. ڇاڪاڻ ته، انهن لفظن جي جوڙ ۾ اڳيائين يا هڪ پد / صرفيو الڳ سان معنيٰ ۾ ڪم نه ٿو اچي، بلڪ ٻئي لفظ جو محتاج آهي يا ٻئي جوڙ جي وس آهي، ان سبب

اهڙي اڳياڙيءَ کي 'پروس' صرفيو سڏبو. اهو ئي سبب آهي ته اهڙي جوڙ کي 'تجنيس مرکب' ۾ شامل نه ڪري سگهيو. بلڪ 'تجنيس اشتقاق' ۾ شامل ٿيندو يا وري تجنيس مرتب چئي سگهجي ٿو.

تجنيس مرکب مان مراد اهڙا ٻه هم جنس لفظ ڪم آڻڻ آهي، جن مان هڪ ٽٽل، ٻيو اڻ ٽٽندڙ هجي. يعني هڪ لفظ سالم/ مقرون حالت ۾ ڪم آيو هجي، ٻيو ساڳين اکرن/ آوازن سان ٻن حصن ۾ مفروق حالت ۾ ڪم آيو هجي.

تجنيس مرکب بابت مرزا قليچ بيگ لکيو آهي:

”هن کي مرفوع يعني ’رفودار‘ به چوندا آهن. هن ۾ همجنس لفظ ڪم اچن ٿا ۽ انهن مان هڪڙو يا ٻئي مرکب يا ٻن لفظن مان جڙيل هجن. هن جا ٻه قسم آهن: هڪڙو ’مقرون‘، جڏهن اهي ٻه لفظ لکڻ توڙي پڙهڻ ۾ بلڪل هڪجهڙا هجن ۽ ٻيو ’مفروق‘، جڏهن اهي لکڻ ۾ هڪجهڙا نه هجن، پر پڙهڻ ۾ هڪجهڙا هجن.“

مقرون

عشق سچو رکين ٿو ’پروانا‘

جو جلڻ جي رکين ٿو ’پروانا‘

مفروق

سروقد، جو سرو جي سر رکي ٿو ’آفتاب‘،

آفت آهي، ٿيو اکين ۾ جڳ جي کان جنهن ’آف تاب‘. (3)

ظفر عباسيءَ به ساڳئي انداز سان لکيو آهي:

”مرڪب جي لفظي معنيٰ آهي ڳنڍيل. هن کي مرفوع يعني رفودار به چوندا آهن. هن ۾ هم جنس لفظ ڪم اچن ٿا ۽ انهن مان هڪ مفرد ته ٻيو مرکب يا ٻي صورت ۾ هڪڙو يا ٻئي مرکب يا ٻن لفظن مان جڙيل هجن.“

جا هڙ اندر جي ساهڙ ڏني ساهه کي،

سا هڙ ڇڙي نه ساهه جي ساهڙ سا هڙي،

ساهڙ ميڙ سميع! ساهڙ ڇڙي ساهه جي.

(’ساهڙ‘ ۽ ’سا + هڙ‘ ڪٿي مفرد تي ڪٿي مرکب تي ڪم

اچن ٿا.)

هن جا به قسم آهن ۽ هڪڙو مقرون، جڏهن اهي ٻه لفظ لکڻ توڙي پڙهڻ ۾ بلڪل هڪجهڙا هجن ۽ ٻيو مفروق يعني انهن ۾ فرق هجي.

مقرون

عشق سچورڪين ٿو 'پروانا'،
جو جلد جي رڪين ٿو 'پروا نا'.

مفروق

سروقد، جو سرو جي سر رکي ٿو 'آفتاب'،

آفت آهي، ٿيو اڪين ۾ جڳ جي کان جنهن 'آف تاب'، (4)

ظفر عباسيءَ، بغير ڇنڊڇاڻ جي، جڻ مرزا قليچ واري وضاحت کي جيئن جو تيئن اتاريو آهي. 'مقرون' ۽ 'مفروق' واري تفاوت جي، ٻنهي وضاحتن ۾ مونجهارو آهي. مقرون ۽ مفروق جو دائرو تشريح ٿوئي مثالن مان واضح نه ٿو بيهي، جڏهن ته مقرون جي مثالن ۾ 'مقرون ۽ مفروق' ٻئي موجود آهن ۽ مفروق جي مثالن ۾ پڻ 'مقرون ۽ مفروق' موجود آهن.

❖ حاصل نڪتا:

مرزا قليچ بيگ، 'تجنيس مرکب' کي 'تجنيس مرفو/ رفودار' به ڪوٺيو آهي، جيڪا ڳالهه نامناسب آهي. ڇاڪاڻ ته 'تجنيس مرکب' ۽ 'تجنيس مرفو' ۾ اصولي فرق آهي. 'تجنيس مرکب' ۾ اصولي طور تي پورا لفظ ڪم ايندا آهن، جڏهن ته 'تجنيس مرفو' ۾ پورا ٻه لفظ ۽ ٽئين لفظ جو صرف جز ڪم ايندو آهي.

مرزا قليچ جي جائيل مثالن جي هر شعر ۾ 'مقرون ۽ مفروق' موجود آهن، ان سبب ان کي الڳ شعرن ۾ ورهائڻ نامناسب آهي. ظفر عباسيءَ پڻ ساڳيو ڪم ڪيو آهي.

ڊاڪٽر اُمر ڪلثوم شاهه پنهنجي ٿيسز ۾ تجنيس مرکب بابت لکي ٿي: "شعر ۾ هڪ مرکب ۽ ٻئي مفرد لفظن کي ڳنڍيل معنيٰ ۾ پيش ڪرڻ واري صنعت، مثال طور سر سمڻيءَ ۾ شاه سائينءَ جي هن بيت ۾ ان صنعت جو استعمال:

جا هڙ اندر جي، ساهڙ ڏني ساه کي،
سا هڙ ڇڙي نه ساهه جي، سا هڙ ساهڙ ري
ساهڙ ميڙ سميج، ته سا هڙ ڇڙي ساهه جي.

هت لفظ 'ساهڙ' ۾ لڪ رکيل آهي جيڪو ڪٽ مرڪب ۽ ڪٽي مفرد لفظ ٿي استعمال ٿيو. شاه سائين جو هي بيت 'تجنيس تام' جي بندشن ۾ به اچي ٿو. (5)

ڊاڪٽر ڪلثوم جي ڄاڻايل تجنيس مرڪب جي انتهائي مختصر وضاحت ته مناسب آهي، ليڪن مٿيون بيت 'تجنيس تام' جي بندشن ۾ به اچي ٿو، واري ڳالهه سراسر غير علمي آهي؛ ڇاڪاڻ ته بغير ڪنهن زير-زير واري فرق جي، ساڳي صورتخطيءَ وارو لفظ ٻي ڪا به معنيٰ نه ٿورڪي. ان لاءِ اهو عام اڳيان واضح هجڻ گهرجي هي مٿيون بيت ڪنهن به صورت ۾ 'تجنيس تام' واري ماڻ ماري/پغراميت ۾ نه ٿو اچي. علمي حوالي سان ٿيسز ۾ اهڙي غير علمي ڳالهه ڪرڻ کان پاسو ڪرڻ گهرجي.

اصطلاح 'تجنيس مرڪب' جو چيد:

فيروز اللغات عربي- اردو (6) جي مدد سان تجنيس مرڪب جو اشتقاق هيٺين ريت بيان ڪجي ٿو:

تجنيس مرڪب: [تجنيس- تفعيل- مصدر (جَنَسَ = هو پڇي راس ٿيو) جنسوار ڪرڻ، جنسي ترتيب ڏيڻ + مُرْكَب- مُفْعَل- اسم مفعول (رَكَّبَ = جوڙڻ- ترتيب ڏيڻ) جڙيل- تركيب ڪيل] صنايع بدايع موجب ڪنهن شعر يا بيان ۾ اهڙا ٻه يا وڌيڪ همجنس لفظ ڪم آڻڻ جن ۾ هڪ 'مقرون' ٻيو 'مفروق' هجي، يعني هڪ سالم هجي ۽ ٻيو ساڳين اکرن / آوازن سان ٽٽل حالت ۾ الڳ معنائون رکندڙ لفظ هجن، جيئن: شام تون (مفروق) ۽ شامتون (مقرون)

شام منهنجو شام سين مس، صبح تنهنجو شام تو.
 سٺ ستر گذري پنيان، رهندو وڃي رڻ، نام تو.
 جام جامان تو يڪا، جام پيتم جام تو.
 صبح توڻي شام آئون، شامتن کان شام تو.
 شام تون جهل، شامتون پل، شاه شاهوڪار تون،
 تون نه ڏيندين، ڪير ڏيندو، ڏيهه جو ڌاتار تون.

(ڪليات احمد- ڀاڱو پهرين، 2017: 163)

مٿيون مثال هڪ ئي وقت تجنيس مرڪب ۽ تجنيس تام جو مثال آهي. 'شام تون' مفروق صورت ۾ به لفظ، ۽ 'شامتون' مقرون صورت ۾ هڪ لفظ هجڻ

سبب، ان مسدس جي تجنيس مرڪب سڏبي. ساڳئي وقت ان ۾ ’شام‘ جو لفظ ڇهه دفعا استعمال ٿيو آهي. جن مان پهرين شام لفظ: وجود جي معنيٰ ۾، ٻيون- ٽيون- چوٿون شام لفظ: سانجهي لاءِ ڪم آيو آهي، باقي پنجون ۽ ڇهون شام لفظ: سام- پناهه جي معنيٰ ۾ ڪم آندل آهي، مختلف معنائن جي بنياد تي چئي سگهيو ته اهو شعر ’تجنيس تام‘ جي بندش ۾ به اچي ٿو.

ڊاڪٽر ام ڪلثوم لطيف سائينءَ جي بيت ’جا هڙ اندر جيءَ، ساهڙ ڏني ساهه ڪي...‘ ۾ ’ساهڙ‘ لفظ جو ساڳي معنيٰ ۾ ٽي دفعا استعمال، ۽ ’ساهڙ‘ (مفروق صورت ۾) ٻيڻ ساڳي معنيٰ ۾ ٽي دفعا استعمال ڏسي، ان کي تجنيس تام جي بندش به ڪوٺيو آهي. حالانڪ ڊاڪٽر صاحبه جي اها ڳالهه ڪنهن به حوالي سان مناسب ناهي. ڇاڪاڻ ته ’تجنيس تام‘ جو پٿراميتري ساڳي صورت وارن لفظن کي مختلف معنائن ۾ استعمال ڪرڻ هوندو آهي.

تجنيس مرڪب جو دائرو:

تجنيس مرڪب، اهڙي ڪاريگري آهي، جنهن ۾ ڪي به ٻه لفظ ائين ڪم آندل هجن، جو هڪ مڪمل صورت ۾ الڳ معنيٰ سان اچي ۽ ٻيو ساڳئي لفظ جي ٽٽل صورت سان ٻن الڳ معنائن سان بيهي. يعني ٻنهي جي ساخت ساڳين اکرن مان هجي. مڪمل صورت واري کي ’مقرون‘ ۽ ساڳئي لفظ جي ٽٽل صورت کي ’مفروق‘ ڪوٺيو ويندو آهي. اهو به لازمي آهي ته اهي لفظ ساڳي ست يا شعر ۾ ڪم آندل هجن: جيڪڏهن الڳ الڳ شعرن ۾ ڪم آندل هوندا ته انهن جي پيٽ ڪارگر نه رهندي هيٺ مولوي احمد ملاح جو هڪ شعر خيال خاطر رکجي ٿو:

شرافت شر آفت، ته دولت به دو لت،

ٿيندڙي پڪ پٽيءَ تي پڙهي ڏسندي ڏسندي

(كليات احمد- ڀاڱو پهرين، 2017: 399)

ڄاڻايل شعر جي پهرين ست ۾ هڪٻئي سان سلهاڙيل، مختلف معنائن سان تجنيس مرڪب جا ٻه مثال ملن ٿا، هڪ: ’شرافت‘ - ’شر آفت‘ ۽ ٻيو: ’دولت‘ - ’دو لت‘. ڄاڻايل مثال ۾ ’شر ۽ آفت‘ کي ملائبو ته ’شرافت‘ ۽ ’دو ۽ لت‘ کي ملائبو ته ’دولت‘ ٿي بيهندو. ان ٽٽل صورت ۽ مليل صورت جي پيٽ واري عمل کي تجنيس مرڪب ڪوٺجي ٿو.

تتل صورت کي 'مفروق' ۽ گڏيل صورت کي 'مقرون' ٿو چئجي. مٿين مثالن ۾ 'شرافت ۽ دولت' مقرون صورتون آهن ۽ 'شر - آفت' ۽ 'دو - لت' مفروق صورتون آهن. جنهن شعر ۾ لفظن جون اهي ٻئي صورتون (مقرون ۽ مفروق) هونديون ته ان کي 'تجنيس مرکب' ۾ شمار ڪبو.

مٿئين شعر ۾ 'شر' ۽ 'آفت' ٻه الڳ الڳ لفظ آهن. جڏهن اهي ملاجن ٿا ته 'آ' جو آواز 'ر' سان ملي 'را' جو آواز ٺاهيندو يعني 'مد' جو آواز 'ر' سان ملي ويندو. ان لحاظ کان 'شر' ۽ 'آفت' لفظ ملائڻ سان 'شرافت' جو لفظ بيمندو. يعني هنن ۾ اکرن جي بجاءِ آوازن جي نسبت ڏٺو ويو آهي.

مفروق ۽ مقرون لفظن جي اڳ - پوءِ واري حالت:

اها ڳالهه ڪٿي به واضح طور طئي ٿيل ناهي ته 'تجنيس مرکب' ۾ 'مقرون' اڳي ڪم آڻجي ۽ 'مفروق' پوءِ ڪم آڻجي. هن صورت ۾ 'مقرون' ۽ 'مفروق' اڳي - پوءِ ڪم آڻي سگهجن ٿا. مولوي احمد ملاح جي شاعريءَ ۾ اهڙا مثال ملن ٿا، جتي مقرون ۽ مفروق ٻنهي اندازن يعني اڳ - پوءِ ڪم آندل آهن، جيئن:

● مفروق - مقرون واري شڪل:

پريم، آهنگي پسڻ جا پُور پيا هن تي، پيامن تي،
وري سڪ جا ٿيا ساوا، سلا هن تي، سلامن تي.

(كليات احمد - ڀاڱو ٻيون، 2017: 562)

هن غزل جي مطلع ۾ 'پيا هن - پيامن' ۽ 'سلا هن - سلامن' تجنيس مرکب جا مثال آهن. هن ۾ پهرين مفروق: 'پيا هن' ۽ 'سلا هن' ڪم آيا آهن، جڏهن ته مقرون: 'پيامن' ۽ 'سلامن' پوءِ ڪم آيا آهن.

● مقرون - مفروق واري شڪل:

مس دوائن سان وڃي، دل ٺاپري، تان نا پري،
ساڀڙو جهڙن کي سامهين، ساڀري، گم سا پري

(كليات احمد - ڀاڱو ٻيون، 2017: 545)

هن غزل جي مطلع ۾ 'ٺاپري - نا پري' ۽ 'ساڀري - سا پري' تجنيس مرکب جا مثال آهن. هن ۾ پهرين مقرون: 'ٺاپري' ۽ 'ساڀري' ڪم آيا آهن، جڏهن ته

مفروق: 'نا پري' ۽ 'سا پري' پوءِ ڪم آيا آهن.

1.1.2. تجنيس مرڪب ۾ زيرن زيرن جو فرق

تجنيس مرڪب جو گهڻو لاڳاپو اکرن سان آهي، ڪنهن هنڌ آواز سان به ٿي سگهي ٿو. لفظ جي گڏيل صورت ۽ تٽل صورت جي حالت ۾ زيرن زيرن جو فرق روا آهي. جيئن ته 'تجنيس تامر' ۾ جيڪڏهن زيرن- زيرن جو فرق ٿي ويندو ته ان جي حيثيت متجي ويندي، يعني ان جي حيثيت 'تجنيس ناقص' ٿي ويندي، ليڪن تجنيس مرڪب ۾ زيرن- زيرن واري فرق کي نظر انداز ڪري سگهجي ٿو. جيئن:

سونهن منهنجي جنهن سڻائي، سومي کي سومي.

تا حياتي بي حيا جي، منهن تي پئي هٿ هيٺ هيٺ!

(ڪليات احمد- ڀاڱو ٻيون، 2017: 163)

ڄاڻايل مثال ۾ 'سومي' ۽ 'سومي' تجنيس مرڪب جو مثال آهي، جنهن ۾ پهرين 'مقرون' ۽ پوءِ 'مفروق' ڪم آيو آهي. جڏهن 'مقرون: سومي' کي ڏسجي ٿو ته 'سومرو' ذات وارو لفظ نحوي بناوت پٽاندر 'سومي' ٿئي ٿو جنهن جي پهرين پد 'سو' پٽاندر 'س' اکر تي پيش ۽ 'مري' پد پٽاندر 'م' اکر تي زير ڪم اچي ٿي، يا 'م' ساڪن ٿي سگهي ٿو. ياد. جڏهن ته مفروق 'سومي' تٽل صورت ۾ 'سو' تي ڪابه اعراب نه ٿي اچي ۽ 'مري' واري پد مان 'م' اکر تي زير ٿي ڪم اچي. پهرين ست ۾ ماريءَ جي روپ ۾ شاعر چوي ٿو ته: 'جنهن به منهنجي سونهن جو عمر سومي کي ٻڌايو، سوشل مري'.

ظاهر آهي ته تجنيس مرڪب جي نسبت، اهڙن لفظن جي ٽوڙ سان زيرن زيرن جو فرق ممڪن آهي، ان لحاظ کان ڄاڻايل تجنيس ۾ 'زيرن- زيرن' کي نظر انداز ڪيو ويندو آهي.

تجنيس مرڪب ۾ معنادر لفظن جو تعداد:

ڪنهن به تجنيس ۾ هم جنس، ليڪن مختلف معنادر لفظن جو گهٽ ۾ گهٽ تعداد به ٿيندو آهي. ان جي برعڪس 'تجنيس مرڪب' اهڙي تجنيس آهي جنهن جو دائرو گهٽ ۾ گهٽ ٽن لفظن تي جڙندو آهي، هڪ: مقرون / سالم، ٻيو: مفروق / تٽل. مفروق ۾ ڪي به ٻه لفظ تٽل حالت ۾ هوندا آهن، جن کي ملائي مقرون

صورت ۾ ڪم آندو ويندو آهي. ان ليڪي تحت، ڪل ٽي معنادر لفظ ڪم ايندا آهن، جيئن مولوي صاحب جي هڪ مصرع ۾ آهي:

وري سڪ جا ٿيا ساوا، سلا من تي، سلامن تي.

هن مصرع ۾ 'سلا + من' ۽ 'سلامن' جا ٻه هم جنس لفظ آهن، جن مان پهرين 'سلا + من' کي ملائبو ته 'سلامن' بيهندو. لفظن جي اهڙي بيهڪ کي تجنيس مرکب ڪوٺبو.

چاٿايل مصرع ۾ مذڪوره تجنيس هيٺ ڪل ٽي لفظ اچن ٿا، جيڪي مختلف معنادر پڻ آهن:

سلا = گونج - انگور - گوشو...

من = دل - هنياءُ - قلب...

سلامن = سلام جو جمع. نحوي بناوت موجب حرف جر سببان آخر ۾ 'نون ساڪن' جو اضافو...

تجنيس 'مرڪب' ۽ 'مرفو' ۾ فرق: تجنيس مرکب ۾ ٻه اهڙا همجنس لفظ هوندا آهن، جن مان هڪ: مقرون (گڏيل صورت ۾) ٻيو: مفروق (تتل صورت ۾)، جيئن:

پريم، آهنجي پسڻ جا پور، پيا من تي، پيامن تي،

وري سڪ جا ٿيا ساوا، سلا من تي، سلامن تي.

(ڪليات احمد - ڀاڱو ٻيون، 2017: 562)

مثنئين شعر ۾ مفروق: 'پيا - من / سلا - من' ۽ مقرون: 'پيامن / سلامن' آهي. مفروق صورت وارا لفظ الڳ سان سڀ پورا لفظ آهن. جڏهن اهي ملاجن ٿا ته ساڳين موجود لفظن جهڙا ٻيا لفظ سامهون اچن ٿا. ان مان مراد اها آهي ته تجنيس مرکب ۾ ڪل ٽي مڪمل صورت وارا لفظ ڪم آندا ويندا آهن.

تجنيس مرفو ۾ صرف ٻه همجنس لفظ سامهون ايندا آهن. هڪ: مقرون (گڏيل صورت ۾)، جڏهن ته ٻيو: اهڙي صورت ۾ ڪم آڻيو آهي، جو ان کي همجنس بيهارڻ لاءِ گڏ هوندڙ ٻئي لفظ جو صرف جز ڪٽي ان سان ڳنڍي، مقرون (گڏيل صورت ۾) جهڙو بيهارڻو پوندو آهي، جيئن:

صاحب ستار هڪڙو تنهن کي سڪون سدائين،

يا رب ياد ياور، ۽ يار هڪ اسان جو.

(ڪليات احمد - ڀاڱو ٻيون، 2017: 466)

مٽئين شعر ۾ 'يار' مقرون (گڏيل صورت ۾) موجود آهي، جڏهن ته 'يا + رب' ۾ الڳ لفظ آهن. ان مان صرف 'رب' جي 'ر' کي 'يا' لفظ سان ملائبو ته ساڳيو 'يار' بيهندو. ان اهڙي ڳنڍ کي 'مرفو' ڪوٺبو آهي. اهڙي صورت ۾ جيڪڏهن 'يا' ۽ 'رب' لفظن کي مڪمل صورت ۾ ملائبو ته 'مرڪب' سڏبو.

تجنيس مرفو ۾ ڪي به ٻه لفظ مڪمل صورت ۾ ڪم آڻجن ٿا، جڏهن ته ٽئين لفظ مان صرف اکر / آواز جز واري حالت ۾ ڪٽي، ڪم آندو ويندو آهي. جنهن صورت ۾ ٽيون لفظ مڪمل صورت ۾ گڏائبو ته پوءِ مرڪب سڏبو. ان حالت ۾ ٻنهي تجنيسن کي ساڳيو تصور ڪري نه ٿو سگهجي.

تجنيس مرڪب ۽ تجنيس حرفيءَ ۾ مماثلت: عروضي شاعريءَ جي حوالي سان مولوي احمد جي سڃاڻپ 'تجنيس حرفيءَ جو شهنشاه' رهي آهي. هتي جيڪو جائزو وٺجي پيو سو 'تجنيس مرڪب' جو! بيشڪ تجنيس مرڪب به 'تجنيس حرفيءَ' جو جز چئي سگهجي ٿو ليڪن پوءِ به ٻنهي جي دائرن ۾ فرق آهي.

تجنيس حرفيءَ مان مراد اهڙو شعر يا بيان جنهن جو تقريباً هر لفظ ساڳئي حرف سان شروع ٿئي، جيئن:

شام تون جهل، شامتون پل، شاه شاهوڪار تون،

تون نه ڏيندين، ڪير ڏيندو ڏيهه جو ڏاتار تون.

(ڪليات احمد - ڀاڱو پهرين، 2017: 163)

ڄاڻايل بند جي ستن ۾ پهرين ست ۾ 'ش' اکر جي گهڻائي آهي: 'شام تون جهل، شامتون پل، شاه شاهوڪار تون، جڏهن ته ٻين ستن ۾ 'ڏ' جي گهڻائي آهي: 'تون نه ڏيندين، ڪير ڏيندو ڏيهه جو ڏاتار تون'. ان بنياد تي چئي سگهيو ته اهو شعر 'تجنيس حرفيءَ' جو مثال آهي.

ساڳئي وقت 'شام تون'، مفروق / تتل صورت ۾ هجڻ ۽ 'شامتون' مقرون / گڏيل صورت ۾ هجڻ سبب تجنيس مرڪب جو ئي مثال سڏبو. چوڻ جو مقصد ته تجنيس حرفي، ٻين تجنيسن جي ماءُ سڏجي ٿي. ان سبب 'تجنيس حرفيءَ' جي ٻين تجنيسن سان مماثلت ممڪن آهي.

تجنيس مرڪب جو هنڌ: جيئن ته ڪنهن به شعر جا حصا ٿيندا آهن، مصرع اول، مصرع ثاني، قافيو رديف وغيره. ان لحاظ کان تجنيس مرڪب جو مخصوص هنڌ

متعين ناهي. يعني تجنيس مرڪب جو استعمال شعر جي ڪهڙي به حصي ۾ ڪري سگهجي ٿو. قافبي توڻي ردیف ۾ به ممڪن آهي، ان لاءِ ته مولوي احمد ملاح قافين توڻي ردیفن کي به ڄاڻايل تجنيس ۾ شامل ڪيو آهي، جيئن:

مس دوائن سان وڃي، دل ٺاڀري، تان ٺا ڀري،
ساڀڙو جهڙن کي سامهين، ساڀري، گم سا ڀري

(ڪليات احمد - ڀاڱو ٻيون، 2017: 545)

ڄاڻايل مثال ۾ قافيو: 'نا' ۽ 'سا' آهي، جڏهن ته 'ڀري' ردیف طور ڪم آيل آهي. جڏهن ردیف 'ڀري' سان 'نا' قافيو ملائي ٿو ته 'ٺاڀري' مقرون ٿي وڃي ٿو ۽ جڏهن ساڳئي ردیف 'ڀري' سان 'سا' ملائي ٿو ته 'ساڀري' مقرون ٿي وڃي ٿو. ان مان مراد اها آهي ته 'تجنيس مرڪب' جو ڪو خاص هنڌ ناهي، شعر جي ڪهڙي به حصي ۾ ان جو استعمال ٿي سگهي ٿو.

مولوي احمد ملاح جي شاعريءَ ۾ تجنيس مرڪب جو جائزو:

مولوي صاحب جيئن ته عروضي دؤر جو شاعر رهيو آهي، ليڪن سندس شاعريءَ ۾ سنڌي ڪلاسڪ جو به امتزاج رهيو آهي. عروضي شاعر جي نسبت سندس شاعري صنايع بدايع ۾ تمام شاهوڪار رهي آهي. هتي سندس شاعريءَ ۾ 'تجنيس مرڪب' ڏسڻ مقصود آهي.

سندس شاعريءَ ۾ شعر جي مختلف حصن ۾ مذڪوره تجنيس ڪم آندي اٿس. ايتريقدر جو 'قافين'، 'ردیفن' ۾ به سندس اهڙي حرفت نوت ڪري سگهجي ٿي. هيٺ چند شعر يا بند خيال خاطر رکجن ٿا:

تجنيس مرڪب جا سادا مثال:

◀ آدم (مقرون) ۽ آدم (مفروق)

'تي تونگر رب تعاليٰ، توکي تعريفون تمام
تون اپائين، تون نپائين، ساڻ اعليٰ اهتمام
آه اِيءُ آدم ته آدم دم مٿي ڪهڙا دم
هڪ ٻي پنيان هتان، هليا وڃن حاذق هم
ڌڙ دفن، دس بعد دس، الله بس، باقي هوس.

(ڪليات احمد - ڀاڱو ٻيون، 2017: 243)

’آدم ۽ آ دم‘ تجنيس مرکب جو مثال آهي. يعني ’آ + دم‘ کي ملائبو ته ’آدم‘ بيهندو.

ان سبب ان پيٽ کي جائيل تجنيس ۾ شمار ڪبو.

◀ آ بـ رُو (مفروق) ۽ آ بَرُو (مقرون)

آ ب رُو ’احمد‘ ته مائين در احد جي آ بَرُو

پڙهه اکر الفقر فخري. بن مَسْت تي سيٺ سيٺ.

(كليات احمد۔ ڀاڱو ٻيون، 2017: 163)

’آ ب رُو‘ (مفروق) ۽ ’آ بَرُو‘ (مقرون) پيٽ جي بنياد تي تجنيس مرکب جو مثال آهي.

◀ اوـ تارو (مفروق) ۽ او تارو (مقرون)

ڏسين تاريخ او تارو اٿن ان هيٺ او تارو

ڪٿي ڏينهن ڪندڙ جو ڏيهه، ڪٿي جا ڏس ڏيڻ ٿو تون.

(كليات احمد۔ ڀاڱو ٻيون، 2017: 414)

’اوـ تارو‘ ۽ ’او تارو‘ ۾ تجنيس مرکب جو مثال آهي.

◀ تجمل (مقرون) ۽ ته جمل (مفروق)

سج سداسمڻو گهڻو منهنجو سجڻ سج کان به صاف،

ڇا تجلي، ڇا تجمل، ڇا ته جمل واه جو.

(كليات احمد۔ ڀاڱو ٻيون، 2017: 562)

’تجمل ۽ ته جمل‘ تجنيس مرکب جو مثال آهي.

◀ پارـ ڪر (مفروق) ۽ پار ڪر (مقرون)

مينهن وسڻ جي مند آئي، مينهن مارن پار ڪر.

ڪيل هن ڪڙ تي ڪنوڻ جا، ايءُ ته پاسو پار ڪر.

(كليات احمد۔ ڀاڱو ٻيون، 2017: 260)

پار ڪر (مفروق) ۽ پار ڪر (مقرون) آهن. پار ڪر = پار = پاسي، ڪر = ڪرڻ جو

امر) يعني اي ڏٺي، مينهن کي مارن جي پاسي ڪري ڇڏ. پار ڪر = (ڪيل هن ڪڙ تي

ڪنوڻ جا، ايءُ ته پاسو پار ڪر) ٿر جو علائقو.

◀ پرواه (مقرون) ۽ پَر واه (مفروق)

ملان ته ماني موٽي جي، ختمن تي مرندا ڪوئجي،

پرواه نه پائي پوءِ جي، پَر واه ماني مير جي.

(كليات احمد۔ ڀاڱو پهرين، 2017: 525)

پرواه (مقرون) ۽ پرواه (مفروق) تجنيس مرکب جو مثال آهي.

◀ پريشان (مقرون) ۽ پريشان (مفروق)

پريشان ڪيو من، پريشان جن،
گمر وار ڪاريون اڪيون، ڪونج ڪنڌ.

(ڪليات احمد - ڀاڱو ٻيون، 2017: 225)

پريشان (مفروق) ۽ پريشان (مقرون) تجنيس مرکب جو مثال آهي.

◀ پيچ ري (مفروق) ۽ پيچري (مقرون)

پنهل سان پيچ ري، پيو ڪير پوندو پيچري پنيان،
مرون موجود مارڳ ۾، نه مهندان مال ڪي ماها.

(ڪليات احمد، ڀاڱو ٻيون - 80)

’پيچ ريءَ‘ (پيچ کان سواءِ) ۽ ’پيچري‘ (رستي) تجنيس مرکب جو مثال آهي.

◀ جت نه (مفروق) ۽ جتن (مقرون)

جت نه رت پائي، نه پت پائي، پرن ڪهڙي ته پت،
تن جتن جيڏيون، جڏي ڪئي جان، ويندس جت به جت.

(ڪليات احمد - ڀاڱو ٻيون، 2017: 119)

’جت نه‘ ۽ ’جتن‘ تجنيس مرکب چئي سگهجي ٿو.

◀ سنگهار (مقرون) ۽ سن - گهار (مفروق)

سڪ سنگهارن جي سڪان، سن گهار ڪهڙي سانگ ويا،
مون مٿو ويڙهيو نه ويڙهين وار ڌارين ۾ ڏئي.

(ڪليات احمد - ڀاڱو ٻيون، 2017: 591)

’سنگهار‘ (مقرون) ۽ ’سن گهار‘ (مفروق) تجنيس مرکب جو مثال آهي. آوازن جي نسبت ’ن‘ جو فرق اچي ٿو، ليڪن لکت جي لحاظ کان ساڳيا ئي آهن. ’سنگهار‘ ۾ ’ن‘ گهڻو يعني ’نڪوون چوٽو سر‘ (Nasal short Vowel) آهي، جڏهن ته ’سن گهار‘ ۾ ’ن‘ وينجن (Consonant) آهي. اهڙي فرق کي به نظر انداز ڪري سگهيو آهي، ڇاڪاڻ ته ’تجنيس مرکب‘ جو گهڻو تعلق اکرن سان آهي.

◀ ڪو - سي (مفروق) ۽ ڪوسي (مقرون)

سير ۾ ساريان نه ڪو سي، تنهنجي ڪي ڪوسي ٿڌي،
مون ٺلهو نارج نه ٿل تي، جيئن ملين تيئن مل منا.

(ڪليات احمد - ڀاڱو ٻيون، 2017: 36)

‘ڪوسيءَ’ (مفروق) ۽ ‘ڪوسي’ (مقرون) تجنيس مرڪب جو مثال آهي. جيئن ته مولوي صاحب لاڙي لهجي جو ماڻهو آهي ۽ لاڙي لهجي جي مزاج ۾ آخري چوٽوسر حذف ڪيو ويندو آهي، ان خيال کان سندس شاعريءَ موجب ‘سي’ لفظ جو اچار ئي هوندو. جيڪو معياري لهجي موجب ‘سيءَ’ ڪري لکيو ويندو آهي.

◀ ڪا - سائي (مفروق) ۽ ڪاسائي (مقرون)

نه آهر سنڌ ڪا سائي، مون سان ڪئي سور پر سائي،
جيئن کاتيءَ کي ڪاسائي، ڏيئي ڇيرو ڪُن ڇيلا.

(ڪليات احمد - ڀاڱو ٻيون، 2017: 74)

‘ڪا سائي’ (مفروق) ۽ ‘ڪاسائي’ (مقرون) تجنيس مرڪب جو مثال آهي.

◀ مان گهر (مفروق) ۽ مانگر (مقرون)

ڪري ارمان اوسيئڙا، دن لايون اوڀرون اڄ،
نه مان گهر موتيا منمنجا، مگر مانگر ڪنهن ماريا.

(ڪليات احمد - ڀاڱو ٻيون، 2017: 94)

‘مان گهر’ ۽ ‘مانگر’ ۾ ‘وسرگ’ ۽ ‘اوسرگ’ جو فرق ضرور آهي، پر جيئن ته لاڙي لهجي جي مزاج ۾ ‘گهر’ جو اچار ‘وسرگ’ سان ناهي، ان لاءِ ان کي به تجنيس مرڪب ۾ آڻيو.

◀ مُفتَخَر (مقرون) ۽ مفت خَر (مفروق)

ڪو ٻٽاڪي، ڪو ٻٽيه لکڻو ته ڪو ٻالڪ ٻٽور،
ڪنهن اندر خوشبوءِ ڪتوري، وا، اُڪتو ڪو ڪتور،
مُفتَخَر، ڪو مفت خَر، قربان قدرت تان ٿيان.

(ڪليات احمد - ڀاڱو ٻيون، 2017: 62)

‘مُفتَخَر’ (مفتعل جي وزن تي فخر ڪيل) ۽ مفت خَر (گڏهه) تجنيس مرڪب جو مثال آهي.

◀ مڪر (مقرون) ۽ مَڪر (مفروق)

دنيا مڙئي مومن، مَڪر، باطن زهر ظاهر شڪر،
مغروڙ تنهن تي مئو مَڪر، عالم سڄو آخر فنا.

(ڪليات احمد - ڀاڱو ٻيون، 2017: 422)

‘مَڪر’ (مقرون) ۽ مَڪر (مفروق) تجنيس مرڪب جو مثال آهي.

◀ مينڌري (مقرون) ۽ ڀر- ڌري (مفروق)

مٺيءَ ڪا مينڌري مَن ۾ ڌري، مون ڏانهن، منهن موڙيو.

مٺيس، ماريَس ميارن، ميهڙن، مَرجات، ڪيئن ڪريان.

(ڪليات احمد- ڀاڱو ٻيون، 2017: 394)

‘مينڌري’ (مقرون) ۽ ‘ڀر ڌري’ (مفروق) جو مرڪب وارو مثال، لکت / اڪرن جي لحاظ

کان ڪمزور ضرور آهي، ليڪن آواز جي بنياد تي ڀرپور آهي. ڇاڪاڻ ته مفروق: ‘ڀر

ڌري’ جو آواز ‘مين ڌري’ ٿئي ٿو جن کي مرڪب صورت ۾ آڻبو ته ‘مينڌري’ ٿي

بيهندو.

◀ نحس (مقرون) ۽ نه حس (مفروق)

‘ري’ رهي نالو ڏئي جو ٻيو نه دونهيون ڏٺ ڌراڙ

خواه ساهڙ، خواه سهڻي، سڀ وڃي پهتا پراڙ

ٻول ٻيلاين نه ٻڌجن، پڻ نه ڪاهن ڪي قراڙ

گل نفس ڏاڻقه جو نقش هر ڪنهن منجهه نراڙ

پر نحس، توکي نه حس، الله بس، باقي هوس.

(ڪليات احمد- ڀاڱو پهرين، 2017: 254)

‘نحس’ ۽ ‘نه حس’ تجنيس مرڪب جو مثال آهي.

◀ نه ماڻو (مفروق) ۽ نماڻو (مقرون)

ڪو پرين، پيغام منمنجو تو ڀُٺو پانڌي هٿان،

ڪر نه ماڻو، ره نماڻو نت نهاري، موت تون.

(ڪليات احمد- ڀاڱو ٻيون، 2017: 413)

‘نه- ماڻو’ ۽ ‘نماڻو’ تجنيس مرڪب جو مثال آهي.

◀ واسوا (مقرون) ۽ وا- سوا (مفروق)

واسوا وڃ جو وٺي سگهندو نه ٻيو ڪو وا سوا،

واءِ، خدا جي واسطي، ويندين نه ويندين چٽ ڪڍي.

(ڪليات احمد- ڀاڱو ٻيون، 2017: 576)

‘واسوا (خبر چار) ۽ وا سوا (هوا کان سواءِ)’ پڻ تجنيس مرڪب جو مثال آهي. هي

مثال به لاڙي ٻوليءَ جي نسبت آخري چوٽا مُر (Last short Vowels) حذف واري

حالت ۾ رهندا. معياري لهجي موجب ‘واءِ سواءِ’ (مقرون) ۽ ‘واءِ سواءِ’ (مفروق)

سنڌي ٻولي

بيهندو جنهن موجب آخري چوٽن سُرَن موجب فرق سامهون اچي ٿو.

﴿ ياسين (مقرون) ۽ يا - سين (مفروق)

عين اڪيون، الف قد، ياسين خود، يا سين ڏند،

مثل بسم الله پرون، رخ پاڪ قرآن جي بجاءِ.

(كليات احمد - ڀاڱو ٻيون، 2017: 508)

’ياسين‘ (مقرون) ۽ ’ياسين‘ (مفروق) تجنيس مرڪب جو مثال آهي.

﴿ ياقوت (مقرون) ۽ يا - قوت (مفروق)

جهلڪندڙ ياقوت هيءُ، يا قوت آهي قلب جو.

يا ته آهي لعل لب، غنجا ڪري غمخوار جو.

(كليات احمد - ڀاڱو ٻيون، 2017: 468)

’ياقوت‘ (مقرون) ۽ ’يا قوت‘ (مفروق) تجنيس مرڪب جو مثال آهي.

قافين ۾ تجنيس مرڪب جا مثال:

مولوي صاحب جي غزلن ۾ الڳ ڍنگ سان اهڙا غزل به ملن ٿا، جيڪي

مڪمل طور تجنيس مرڪب جي دائري ۾ اچن ٿا. انهن مان ٻه ته ’ذوقافيتين‘ جا مثال

به ٿين ٿا، باقي هڪ عام قافين ۾ آهي:

ذوقافيتين، مقرون ۽ مفروق (قافيي ۽ رديف جي ميلاپ سان):

هن دائري ۾ سندس اهڙا غزل اچن ٿا جن ۾ تجنيس مرڪب جي نسبت،

ساڳي ست ۾، پهريان مقرون ۽ پوءِ مفروق اچن ٿا. مفروق به اهڙو جنهن ۾ قافيي

کي ’رديف‘ سان ڳنڍي ’مفروق‘ بيهاريو ويو آهي. اهڙو انداز بيهارڻ سان اهي قافيا،

ذوقافيتين جو ٻيڻ مثال بطجي وڃن ٿا، جيئن:

مس دوائن سان وڃي، دل ٺاڀري، تان نا ڀري،

ساڀڙوءَ جهڙن کي سامهين، ساڀري، گم سا ڀري.

دل به هئي، دولت به هئي، پڻ دين دانائي دماغ،

ويا سڀئي اسباب آئي، واپريءَ جي وا ڀري.

ڪنهن قسم ڏيئي ڀڄيم، ڪاريون اڪيون ڪهڙو قسم،

باز بحري، سي نه بحري، ناڀري گن نا ڀري.

عشق گولن جو به گولو، حسن حاڪم حاڪمن،

ڪنڌ تي کاتي قرب لئي، ڪر ڪاٿريءَ تي ڪا تري
لڙڪ لڙهه لالڻ، ڏسي اوڏو نه ’احمد‘ کي اچين،
وبهه اکين ۾ آب پوندو آثري، تون آ نري

(ڪليات احمد- ڀاڱو ٻيون، 2017: 545)

تجنيس مرڪب جي نسبت هن ۾ اڳيون حصو مرڪب يعني مقرون ۽
آخري حصو تئل يعني مفروق رکيو ويو آهي، جيئن: ناڀري- ناڀري، ساڀري- ساڀري،
واڀري- واڀري، ناڀري- ناڀري، ڪاٿري- ڪاٿري، آثري- آثري، هن غزل ۾ مولوي
صاحب پهريون لفظ مرڪب صورت ۾ آڻي، ساڳئي لفظ کي ٽوڙي هڪ کي قافيو ۽
ٻئي کي رديف طور ڪم آندو آهي. تجنيس مرڪب جو اهڙو مثال ٻين شاعرن وٽ
ڪونه ٿو ملي.

ذوقافيتين، مفروق ۽ مقرون :

هن دائري ۾ سندس اهڙا غزل اچن ٿا، جن ۾ تجنيس مرڪب جي نسبت،
ساڳي ست ۾ پهريان مفروق ۽ پوءِ مقرون اچي ٿو. اهڙي انداز سان قافين جي استعمال
سبب ان جي سڃاڻپ ’ذوقافيتين‘ واري به بڻجي وڃي ٿي، جيئن:

پريم، آهنجي پسڻ جا پور، پيا هن تي، پيامن تي،
وري سڪ جا ٿيا ساوا، سلا هن تي، سلامن تي.
ڏڪايو مون ڏکيءَ جو ڏيل، ڏوران پنڌ ڏوران،
ڪيا غفلت سبب غم، غل غلا هن تي، غلامن تي.
نماڻن ڏي نه ماڻن کان، نهارين ڀر نهوڙين ٿو،
خوديءَ کي ڇڏ، رکي خوف خدا هن تي، خدامن تي.
گهرن ڪي مال، ڪي موتي، ڪي موتيا گل، مگر مون کي،
ته تو ڌاران نه پيا ڌارون، دوا هن تي، دوامن تي.
مني ٻولي سندن، ڪر ٿا ٻرن ٻيلي ۾ ٻاٻيها،
ڪبو تر ڪجهه وڏي تنهن جي، ڪلا هن تي، ڪلامن تي.
اڱڻ ’احمد‘ انا اڄ مينهن، نه پايو تن نپايو مينهن،
وري ان ياد اڳيان ڏينهن، آيا هن تي، آيامن تي.

(ڪليات احمد- ڀاڱو ٻيون، 2017: 562)

تجنيس مرکب جي نسبت، هن ۾ وري اڳيون حصو تٽل (مفروق) ۽ آخري
 گڏيل (مقرون) رکيل آهي، جيئن: پيا من - پيامن، سلا من - سلامن، غلامن - غلامن،
 خدا من - خدا من، دوا من - دوا من، گلامن - گلامن، آيا من - ايامن.
 'آيا من تي' ۽ 'ايامن تي' ۾ 'مد' جو فرق آهي، ليڪن لاڙي لهجي جي ٻوليءَ
 نسبت ان آواز کي چوٽو به ڪيو ويندو آهي، جيئن 'آهي' کي 'آهي' / 'آه' / 'آ'. آوازن
 جي بنيادن تي مذڪوره لفظ جي ڊگهي ۽ چوٽي سُر کي نظر انداز ڪري سگهجي ٿو.
 تجنيس مرکب نسبت قافين جو استعمال:

هن دائري ۾ سندس اهڙا غزل اچن ٿا جن ۾ تجنيس مرکب جي نسبت، الڳ قافيا
 سامهون اچن ٿا. يعني هڪ قافيا جي جڳهه تي مقرون ته ٻئي قافيا ۾ مفروق جو
 استعمال ڪيو ويو آهي، جيئن:

محبوب منا، موٽ، خدا لڳ خدامن تي،
 سنڌرم تو سوا، ڪي سؤ صدماءِ صدمن تي.
 ديدار مٿان دل نه ڪجي، دوست، ڪنهن دم
 هر مهل منا، مون کي، ملڻ جي سڌ من تي.
 تون نور انور پري حور نه مت مَور
 دل ڏور پون پور، پسڻ جا پد من تي.
 هر پاس، اچي واس، کلي خاص ڪٿوري،
 هيءُ پار پريم، تنهنجو پروڙيم پدمن تي.
 آئون ملڪ هٽي ماڳ رسان، محب، مٿين تون،
 ايتو نه ٻڌو زور انڌيرن آڏمن تي.
 تون سَرور سڏائيءَ ۾، سدا سونمن ۾ سرور
 ڇت آه ٻڌو الف مثل، ان قد من تي.
 ڪنهن وار اڱڻ آءُ، 'احمد' نار اکين جا،
 قربان ڪريان جان، ڪري ڪر قدم تي.

(ڪليات احمد - ڀاڱو ٻيون، 2017: 513)

مٿئين غزل جي قافين ۾ هڪ کي مقرون / مفروق حالت ۾ ته ٻئي هنڌ وري
 مفروق / مقرون حالت ۾ رکيو ويو آهي. 'صدمن' (مقرون) ۽ 'سڌ من' (مفروق)، 'پد

‘مَن’ (مفروق) ۽ ‘پدمَن’ (مقرون) ۽ ‘قَد مَن’ (مفروق) ۽ ‘قَد مَن’ (مقرون) جا قافيا سامهون اچن ٿا.

‘صدمَن’ ۽ ‘سَدَ - مَن’ اکرڻ جي نسبت نہ ٿا مرکب ۾ اچن، ليڪن لاڙي لهجي نسبت، آواز جي بنياد تي ان کي مرکب جو مثال چئي سگهجي ٿو. آواز جي حوالي سان ‘وسرڳ’ جو اچار لاڙي لهجي جي مزاج ۾ ناهي، ان ڪري ‘سَدَ’ کي ‘سَدَ’ جو ئي اچار تصور ڪري سگهجي ٿو، ٻيو ته ‘ص’ پوري سنڌي ٻوليءَ جي نسبت ‘س’ جو ئي اچار اچي ٿو ان خيال کان ان کي ‘صدمَن’ کي به ‘سدمَن’ ئي تصور ڪري سگهجي ٿو.

تجنيس مرکب مع تجنيس تام:

مولوي احمد ملاح جي شاعريءَ جي ڪاريگريءَ جا رنگ به نرالا رهيا آهن. هڪ ئي غزل ۾ تجنيس مرکب ۽ تجنيس تام جي بيمڪ. تجنيس تام جي بيمڪ به اهڙي جوقافين کي مفروق صورت ۾ آڻي هر لفظ جي معنيٰ الڳ بيهاري ٿو، جيئن:

ڪاُن قهري ڪو لڳو جنهن قلب سين گئي گربلا،
 بُت چنبن ۾ باز جي پيو گهور پانيان گر بلا.
 چنڊ واڙو وار منهن جي وصف، شامل صبح شام
 يا گلابي گل جي پَر ۾ گر، کڻي ٿي گر بلا.
 حوصلو جيڪر هنيين ۾ ناز نازڪ جو چڏيم،
 بت وجهي تان باهه ۾ باسي بيهان ڪيئن گر بلا.
 حرف ’هتو‘ ۾ حاضر ڪان، جي حيا پائين حبيب،
 تان پلائيءَ سين پلا، ٻولي پليءَ ۾ گر بلا.
 عاشقن جو آه ’احمد‘ ايئن وڇوڙي ۾ وجود،
 هو گڙها جي ڪمر جا، جيئن ٿي گنا منجهه ڪربلا.

(كليات احمد - ڀاڱو ٻيون، 2017: 72)

هن غزل ۾ ٻه لفظ مرکب يعني مقرون صورت ۾ آيل آهن ۽ چار لفظ مفرد صورت ۾ يعني مفروق حالت ۾ ڪم آندا ويا آهن. معنوي لحاظ کان اهڙن لفظن جو چيد هيٺين ريت رکجي ٿو:

1. ڪربلا (مقرون) = ڪربلا = ظلم، ڏاڍ، ويل، 2. گر بلا (مفروق) = گر = جيڪر،
- چڙڪ + ’بلا = مصيبت‘، 3. گر بلا (مفروق) = گر = ڪنڌ + ’بلا = سڀ، نانگ جي

سنڌي ٻولي

مادي؛ 4. گَرِ بَلا (مفروق) 'ڪر = جهڙوڪر، چڻڪ'، ۽ پيو: 'بلا = پَلا (لاڙي لمجي جي صورت) عام صورت ۾ ڳالهائڻ جندڙ انداز ته اهو ڪم ڪيئن ڪر / جهڙوڪر پلا؛ 5. گَرِ بَلا (مفروق) 'گَر = عمل ڪر - ڪرڻ جو امر'، ۽ پيو: 'بلي = هائو - چونہ' (قالوا بلي)، 6. گَرِ بَلا (مفروق): هنڌ - عراق جو شهر، جتي امام حسين علي ه السلام جي ساٿين ۽ گهرياتين کي شهيد ڪيو ويو.

آخر ۾ هڪ 'واقعاتي غزل' جي پسمنظر کان هتي ڪري، ان جي ٿيڪنڪ کي ڏسجي ته ان ۾ ڏهه قافيا مرڪب (مفروق) ۽ مفرد (مفروق) صورت ۾ ٻيھن ٿا:

ماروي مارن منجهان، هيءُ پئي پڌائي پوي،
 پاڻهي پرڏيهه ڀلائي، پوي تي اک پو پتي.
 شاه ڪن شرميلن جا، شان ڳايا شعر ۾،
 پُچ مَ تن جا پار جن پاڙي کي پاڙهي پوي.
 گئين دلاسا دلبرن کي، پر نه ويا دل مان دليل،
 ڪام جا ڪمزور هوندي، ڇا جهليندي پو پتي.
 گهر ڇڏيو گجرات ۾، اڄ گوڙ ڪن ٿيون گجريون،
 پير پنهنجي ۾ ڪهاڙو چئو ته ڪهڙي پو پتي.
 هُن ڇڏيا شربت شرم کان، هُن وٽن شيشا شراب،
 هوءُ جڏهن پمئي پنوهارن پار پيتئين پو پتي.
 هار هيرن هُن وٽن، هوءُ هير تي هاري هنجون،
 پير ۾ پاڙيب ڇا ڪن، گن نه پائي پوي.
 هيءُ پڇي محلات ماڙيون، مارئي مارو پڇي،
 سڌ پکن جي ڏي پڪيئڙو خواه پوي، پوي.
 هيءُ عمر جي ڪوٽ اچئي، هوءُ ته گک ڪوٽن ڪنان،
 پيچ پينگهي ۾ پنوهارن سان، پڙهيائين پو پتي.
 هُن اندر ۾ انب 'احمد'، ڇا 'پبي' سمجهي پڙيون،
 هُن مڃر موڙي هٿن سان، پاند ۾ مڪ پو پتي.

(ڪليات احمد - ڀاڱو پهرين، 2017: 536-537)

مٿئين 'واقعاتي غزل' جي پسمنظر کان هتي ڪري، ان جي ٽيڪنڪ کي
 ڏسجي ته ان ۾ ڏهه قافيا مرڪب (مقرون) ۽ مفرد (مفروق) صورت ۾ ٻيھن ٿا:

1. پوپتي (پوپتي هيرانداڻي)، 2. پوءِ + پتي = بعد ۾ کولي، 3. پوپتي (منفي معنيٰ) ۾،
 پوپتيون پڙهائڻ جي اصطلاح معنيٰ، جُٺ ڪئي / سيڪيت ڏني، 4. پوءِ + پتي = ڇت ۾
 پوندڙ شمتير مٿان ڪاٺيءَ جي پتي، 5. پوءِ + پتي = پوءِ ڪهڙي مرهم پتي / ڪهڙي
 ڪپ ڪتي، 6. پوءِ + پتي = پتڙي جهڙ / لسي، 7. پوپتي = ڪن جو زيور، 8. پوپتي =
 پوپتي مادي، 9. پوءِ + پتي = الف - بي، 10. پوءِ + پتي = پٽيائين.

نتيجو: چند سوالن جي روشنيءَ ۾، تجنيس مرڪب جي دائري هيٺ، مولوي احمد
 ملاح جي شاعريءَ جو جائزو ورتو ويو. جائزي دوران جيڪي اهم نڪتا سامهون آيا
 آهن، تن کي اختصاري صورت ۾ پيش ڪجي ٿو:

✍ تجنيس مرڪب مان مراد، اهڙا ٻه هم جنس لفظ پيٽ جي صورت ۾ ڪم آڻڻ،
 جن مان هڪ: مقرون (سالر صورت ۾)، ٻيو: مفروق (تتل صورت ۾)، جيئن:

شرافت شر آفت، ته دولت به دو لت،

ٿيندڙي پڪ پتيءَ تي پڙهي ڏسندي ڏسندي.

✍ تجنيس مرڪب ۾ مقرون (گڏيل صورت ۾) ۽ مفروق (تتل صورت ۾) جي حالت
 اڳ يا پوءِ ٿي سگهي ٿي.

✍ تجنيس مرڪب ۾ مقرون ۽ مفروق جو دارومدار گهڻو ڪري اکرن / لکت تي
 ٿيندو آهي.

✍ تجنيس مرڪب نسبت، مفروق ۽ مقرون جي صورتن ۾ زيرن زيرن جو فرق ٿي
 سگهي ٿو.

✍ تجنيس مرڪب جي دائري ۾ گهٽ ۾ گهٽ ٽي لفظ ڪم اچن ٿا.

✍ تجنيس مرڪب ۽ تجنيس مرفو لفظن جي بيمڪ جو فرق رهي ٿو.

✍ تجنيس مرڪب ۽ تجنيس حرفيءَ توڻي تجنيس تام ۾ ساڳئي حرف سان شروع
 ٿيندڙ لفظن نسبت مماثلت رهي ٿي، ليڪن سڀني جا دائرا مختلف ٿين ٿا.

✍ تجنيس مرڪب، شعر جي ڪهڙي به حصي ۾ ٿي سگهي ٿو.

✍ مولوي احمد ملاح شعر جي مختلف حصن ۾ تجنيس مرڪب ڪم آڻيندي،
 قافيا ۽ رديف ۾ پڻ تجنيس مرڪب ڪم آڻي آهي، جنهن جي شڪل

ذوقافيتين واري ٿي وڃي ٿي. ان تجنيس هيٺ، مولوي صاحب جي ڪم آندل قافين جي استعمال جا ٽي نمونا نوٽ ڪيا ويا آهن:

1. ذوقافيتين ۾ پهرين مقرون ۽ پوءِ مفروق، ان نموني ۾ قافيني ۽ رديف جي ميلاپ کي به شامل رکيو ويو آهي، جيئن:

مس دوائن سان وڃي، دل ٺاپري، تان نا پري،

سايڙو جهڙن کي سامهين، ساڀري، گم سا پري،

2. ذوقافيتين ۾ پهرين مفروق ۽ پوءِ مقرون رکيو ويو آهي، جيئن:

پريم، آهنجي پسڻ جا پور، پيا من تي، پيامن تي،

وري سڪ جا ٿيا ساوا، سلا من تي، سلا من تي.

3. الڳ قافين ۾ تجنيس مرڪب، جيئن:

تون سَرو سڏائيءَ ۾، سدا سونمن ۾ سرور،

چٽ آه ٻڌو الف مثل، ان قَدَ من تي.

ڪنمن وار اڱڻ آءُ، 'احمد' نار اکين جا،

قربان ڪريان جان، ڪري ڪر قدمن تي.

4. تجنيس مرڪب مع تجنيس تام، جيئن:

ڪاڻ قهري ڪولڳو، جنمن قلب سين گئي ڪر بلا،

ٻُٽ چنبن ۾ باز جي پيو، گهور پانيان ڪر بلا.

چنڊ واڙو وار، منمن جي وصف، شامل صبح شام،

يا گلابي گل جي پير ۾ ڪر، ڪٽي ٿي ڪر بلا.

مولوي صاحب، شعر جي مختلف هنڌن تي تجنيس مرڪب ڪم

آندي آهي، ليڪن سندس قافين ۾ اهڙو استعمال قدرتي وڌيڪ ٿو

ملي.



حوالا

1. بلوچ، نبي بخش ڊاڪٽر، 'جامع سنڌي لغات'، جلد: 2۔ سنڌي ادبي بورڊ، ڄام شورو سال: 1981، ص: 590
2. حوالو ساڳيو۔ ص: 591
3. مرزا، قليچ بيگ 'علم عروض' مرزا قليچ بيگ چيئر، سنڌ يونيورسٽي ڄام شورو سال: 2016۔ ص: 97-98.
4. عباسي ظفر 'سنڌي' ۾ شاعريءَ جون صنفون ۽ صنعتون 'سنڌي لئنگويج اٿارٽي حيدرآباد 2007۔ ص: 413
5. ام ڪلثوم شاه، ڊاڪٽر 'شاه لطيف جي شاعريءَ ۾ استعاره ۽ تشبيهه نگاريءَ جو تحقيقي جائزو': شاه عبداللطيف ڀٽائي چيئر۔ ڪراچي يونيورسٽي، سال: 2004۔ ص: 23
6. فيروز الدين۔ فيروز اللغات۔ عربي اردو، لاهور: فيروز سنز لميٽيڊ۔ سال: 1979
7. رستمائي ضرار، پروفيسر۔ 'كلياٽ احمد' (مولوي احمد ملاح) ڀاڱو پهريون ۽ ٻيونروشني پبليڪيشن، ڪنڊيارو سال: 2017۔ (كلياٽ احمد جا صفحا نمبر مواد ۾ ڏنا ويا آهن).